

Mikecz Dániel

**AZ EURÓPAI
INTEGRÁCIÓ
KRITIKAI ELMÉLETI
PERSPEKTÍVÁBÓL**

A Lisszaboni Szerződés kapcsán az európai globalizációkritikus baloldali pártok és mozgalmak újfent kifejezték fenntartásaikat a versenyképesség- és a növekedés-központú integrációs folyamattal és az Európai Unió saját katonai potenciáljának erősítésével szemben, miközben a szociális kérdések, mint tagállami hatáskörök kerülnek ki a kötelező érvényű közös szakpolitikai kérdések közül. Az alkotmányozási folyamat alatt hangoztatott ellenérvek mellett megjelent a szerződés elfogadásának oktrojált jellege, hiszen – a francia és holland népszavazások kudarcából tanulva – a szerződés ratifikálása szinte minden tagállamban parlamenti szinten történt meg. Írországból az ország alkotmánya teszi kötelezővé a népszavazást a nemzetközi szerződések megkötése előtt, de a szerződés elfogadtatása végül itt is csak második nekifutásra sikerült.

Az Európai Alkotmány kudarcának valódi oka Magyarországon sokak szerint a nyugat-európai választók önzése és a nemzeti kormányokkal szembeni elégedetlenség volt. Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy a referendumokra egy olyan politikai klímában került sor, amikor szerte a kontinensen széles körű, sikeres mobilizációs kampányt folytattak a globalizációkritikus és baloldali mozgalmak a neokonzervatív amerikai külpolitikával, az iraki háborúval és a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel szemben.

A kilencvenes évek közepére a globalizáció, illetve a neoliberális globalizáció elutasítása sok, egymástól céljait, eszközeit tekintve különböző részmozgalmat, baloldali politikai csoportot hozott közös nevezőre. A globalizációkritikus mozgalom olyan közös értelmezési keretet teremtett meg, amelynek segítségével minden addigi és új társadalmi, gazdasági, politikai és ökológiai kérdés beilleszthetővé vált a globalizációról szóló általános diskurzusba. Ez nem csupán arra adott lehetőséget, hogy a nemzetközi szervezetek nagy médianyilvánosságot vonzó tanácskozásai alkalmával a globalizációkritikus mozgalom saját maga egységességét, a részérdekeken való felülemelkedést és nem utolsósorban a gazdag északi és a szegény déli országok aktivistáinak érdekközösségét demonstrálja, de a globalizáció, mint mindent magában foglaló értelmezési keret elkerülhetetlenné teszi a nemzetközi viszonyokról való elmélyültebb politikai célú, valamint tudományos-teoretikus gondolatalkotást is.

Az európai integrációról szóló elméletek fősodra nem foglalkozik az európai globalizációkritikus baloldal által felvetett kérdésekkel, az integráció irányát és sebességét meghatározó bonyolult érdekkötődések és hatalmi struktúrák hálójával. Ebben a dolgozatban azokat az elméleteket kívánom bemutatni, amelyek a kritikai, neomarxista hagyomány felől vizsgálják az európai integrációt, valamint kitérek ezen elméleteknek az integrációval foglalkozó, klasszikus elméletekre irányuló kritikájára is.

FÖDERALISTA ELMÉLETEK

Az európai integrációról szóló elméletek döntő többsége a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó iskolák egyikéhez kötődik, annak elméleti alapvetései és fogalomkészlete segítségével kívánja megérteni az integrációs folyamat természetét és irányát. A szoros kapcsolat nem véletlen, hiszen a nemzetközi kapcsolatok elmélete sokáig az európai vagy észak-atlanti államok közötti viszonyok megértésére korlátozódott, a dekolonizációs folyamatig alig lehetett az említett geopolitikai közösséghez nem tartozó szuverénról beszélni.

Az európai integráció kétségkívül válaszként született azokra a politikai és gazdasági kihívásokra, amelyek Nyugat-Európát a II. világháború után érték, és a háború közös európai tapasztalata, a pusztítás kiváltotta sokk és megdöbbenés adta az alapját az integrációhoz szükséges politikai akaratnak. Az európai gondolat azonban már a két világháború közötti évtizedekben, illetve a háború alatt elkezdett formálódni. A legjelentősebb ilyen közéleti gondolkodó a páneurópai mozgalom elindítója, a kozmopolita gróf Richard Coudenhove-Kalergi volt. Nem véletlen, hogy a Tokióban japán anyától és osztrák-magyar arisztokrata diplomata apától született Coudenhove-Kalergi ismerte fel, milyen konfliktusokat hordoz magában a Versailles-ban megszületett béke, amelyeket csak az európai egységesülés, a kontinens föderalizálása révén lehetséges elkerülni. A föderalizált Európában a nacionalizmus meghaladása az európai identitás kialakulása révén lehetséges, így sikerülhet a konfliktusok elkerülése a kontinensen. Coudenhove-Kalergi tervében Európa egy a földgolyó több, föderálisan szervezett területi egységéből (Bóka 2008). Coudenhove-Kalergi „Páneurópa” című monográfiájában kifejtett gondolatai inspirálták a korai föderalistákat, köztük a francia külügyminisztert, Aristide Briand-t is az európai egység konkrét politikai tervezetének megalkotására (Rosamond 2000: 21).

Coudenhove-Kalergi javaslatai és a páneurópai mozgalom politikai célokat követtek. A korszaknak megfelelően az európai egységgel foglalkozó elméletek nem törekedtek tudományos szintézisre, normatív, teleologikus tartalommal bírtak. Normatív elemeket tartalmazott az első világháború után kialakuló új diszciplína, a nemzetközi kapcsolatok legbefolyásosabb elmélete, az idealizmus is, amely az egyes államok közötti kapcsolatok jogi rendezésében, a nemzetközi jogi fórumok kiépítésében látta a nemzetközi konfliktusok elkerülésének útját.

A világgazdasági válság és az európai államok közötti konfliktusok kiéleződése, a totalitárius rendszerek kiépülése révén lekerült a napirendről az európai föderáció kérdése; az európai egység gondolata majd csak a negyvenes években kapott új erőt. A föderalista mozgalom a nációkkal szembehelyezkedő ellenállási mozgalom keretein belül bontakozott ki: Altiero Spinelli 1941-ben, internálása alatt írta meg közösen Ernesto Rossival a Ventotene-manifesztumot. A manifesztum központi gondolata szerint a nemzeti emancipáció félresiklása eredményezte a második világháborút, ugyanis a nemzeti

önállóság expanzív törekvések ideológiájává vált, s a nemzeti érdekekre hivatkozó totalitárius rendszerek az állam minden eszközét és a társadalom energiáit a hegemonisztikus birodalmi célok szolgálatába állították. A dokumentum szerzői szerint nem elégséges cél Németország legyőzése, hanem Európa föderális újjászervezése a feladat, ugyanis a szuverén államokra tagolódo Európában elkerülhetetlenül a régi struktúrák fenntartói jutnának hatalomra, ami újból a konfliktusok kiéleződéséhez vezetne (Bóka 2008).

Spinelli a páneurópai mozgalom követőihez hasonlóan az egyes államok szuverenitásán túlmutató politikai keretek kialakításához kötötte az európai egységet. Az ő „demokratikus radikalizmusával” szemben Jean Monnet elképzelése szerint nem a politikai intézmények azonnali felállításával kell megvalósítani az európai föderációt – sokkal alkalmasabb eszköz a konkrét, partikuláris gazdasági intézkedések foganatosítása, amelyek végül elvezetnek az egységes Európához (Burgess 2004: 32). Monnet funkcionista elképzelései adták a Schuman-terv alapját, aminek kidolgozásában ő maga is részt vett, valamint az Európai Unió alapját jelentő első Európai Szén- és Acélközösség első elnöke lett. Monnet szerint az európai egység elengedhetetlen feltétele a szolidaritás kialakulása az európai államok közötti kapcsolatokban. Ezt a célt olyan intézmények kialakítása szolgálja, amelyek nem kérdőjelezzik meg az államok szuverenitását, de elősegítik a közös gazdasági fejlődést és a bizalom légkörének kiépülését. Monnet érvelése szerint a közös európai intézmények révén az európai állampolgárok is első kézből szerezhetnek tapasztalatot a föderális intézményi megoldások működéséről. A pragmatikus módszer egy ponton végül a politikai föderációhoz vezetne el (Burgess 2004: 36-37).

A föderalisták az európai föderációt tekintették az integráció finalité politique-jának, a David Mitrany által megfogalmazott funkcionista elmélet szerint ezzel szemben a regionalizmus, a föderációk és a szuverén államokon alapuló vesztfáliai rendszer között nincs különbség. Hasonlóan Monnet-hoz, a nemzetközi együttműködést és intézményeket tekintette az államközi béke garanciájának. A szintén a nemzetközi viszonyok liberális hagyományához köthető szerző szerint az emberek valós szükségleteit a meghatározott célokra létrehozott – nem kizárólagosan gazdasági szerepet ellátó – nemzetközi intézmények elégíthetik ki a leghatékonyabban. A regionalizmus, az uniók kizárólagosak, megkülönböztetik tagjaikat és a külső szereplőket, a funkcionális intézmények viszont inkább integratív szerepet töltenek be (Rosamond 2000: 36-37).

NEOFUNKCIONALIZMUS

Az Európai Szén- és Acélközösség megszületésével az európai integráció funkcionista-föderalista mechanizmusa látszott megvalósulni. Az európai egységről való gondolkodás szisztematikusabb, tudományos lett, ezzel párhuzamosan pedig háttérbe szorultak a

normatív elméletek. A hatvanas évektől kezdve az európai integrációról való gondolkodást a neofunkcionalizmus és a kormányközi elmélet vitája határozta meg. A vita nem az integrációs folyamat lényegét érintette, azaz, hogy annak politikai-normatív vagy gazdasági-funkcionális tartalommal kell-e bírnia, hanem a döntési folyamatokról, hatalmi központokról, a tagállami szuverenitásról, a közösségi intézményekről szólt.

A neofunkcionalizmus tulajdonképpen a Schuman–Monet-féle integrációs stratégia leíró elmélete, ami később a szupranacionális intézmények kváziideológiájává vált. A neofunkcionalizmus a Mitrany-féle funkcionálizmustól eltérően nem tekinthető politikai programnak, célja az európai – és bővebben minden regionális – integráció dinamizmusának tudományos, elméleti megragadása. A neofunkcionalizmus abban az időszakban született meg, amikor a társadalomtudományokban az institucionalista szemléletet helyét átvette a társadalmi és politikai folyamatokra koncentráló behaviorizmus (Rosamond 2000: 54). A behaviorista hagyomány szerint az elméletek empirikusan igazolható – vagy ami még fontosabb, falszifikálható – hipotézisek alkotására alkalmasak (Sanders 2002: 61, 74). A tudományos módszerre való törekvés azonban korántsem tesz értéksemlegessé egy elméletet; ahogy a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának kritikai hagyományához kötődő Robert W. Cox megjegyzi: „az elmélet mindig valakit és valamilyen célt szolgál” (1981: 128).

A neofunkcionalizmust nem csupán az idealizmus hiánya különbözteti meg a funkcionista elméletektől, az előbbi a társadalmi cselekvő aktorokat is beemeli az elméletbe. Az integráció tehát nem spontán folyamatok eredője, hanem a társadalmi, gazdasági szereplők tudatos érdekérvényesítésének eredménye (Rosamond 2000: 55). A neofunkcionista elmélet – hasonlóan Mitrany funkcionálizmusához – technokrata, pragmatikus szemléletmódja alapján ezek a cselekvő szereplők elsősorban gazdasági érdekérvényesítő csoportok, szakszervezetek, munkaadói érdekszervezetek, gazdasági lobbicsoportok. A szupranacionális aréna olyan fórumként szolgál, ahol a nemzetállami szereplők hatékonyabban tudják befolyásolni az őket érintő döntéseket. A neofunkcionalizmus elmélete ebből a szempontból a pluralista elméletekhez kapcsolódik. A pluralista elmélet a politikai rendszer működésének strukturalista-funkcionista leírását adja. Eszerint a különböző érdekcsoportok követeléseket fogalmaznak meg a politikai döntéshozók felé, erőforrásaikat felhasználva kívánják befolyásolni a politikai döntéshozókat a politika input oldalán, a döntések pedig jogszabályok, támogatások formájában jelentkeznek az output oldalon. A pluralizmus garanciája, hogy egyik csoportnak sincs kizárólagos befolyása az egész politikai rendszerre nézve. Az integrációs folyamat révén azonban az egyes társadalmi-gazdasági szereplők hatékonyabban érvényesíthetik érdekeiket, ha a szupranacionális intézmények felé fogalmazzák meg követeléseiket. A nemzetállami szereplők így egyre inkább a szupranacionális intézményekhez kötődnek (*loyalty*

transference), és ennek megfelelően alakítják ki szervezeti formájukat és érdekvédelemstratégiáikat. Az integráció motorja az érdekcsoportok megváltozott stratégiáján túl az ún. spill-over hatás, a folyamat, mely során az egyik gazdasági szektorban végbemenő integráció hatással van más szektorokra is, a hatékonysági követelmény ugyanis kikényszeríti ezeken a szektorokon belül is az integrációt, így a spill-over hatás révén előbb-utóbb az egyre szorosabb gazdasági integráció kikényszeríti a politikait is (Haas 1968: 48-50).

KORMÁNYKÖZI ELMÉLETEK

A neofunkcionalista elmélet alapfeltevésének számított, hogy a nacionalista, ideológiai alapú politizálás helyett lehetséges és eredményesebb a pragmatikus, technokrata ügyvitel, az előbbi tehát egyre jobban ki fog szorulni az európai integráció révén. A neofunkcionalista elmélet kritikusai azonban úgy vélték, hogy nem helyes az ideológiát, értéktelített politikát és a nemzeti érdeket háttérbe szorító elméleti alapvetés. A kormányközi elméletek szerint az integrációt érintő legfontosabb fejlemények az egyes tagállamok kormányai közötti alkuk, és nem a pragmatikus automatizmusok eredményei. Az iskola megalapozója, Stanley Hoffmann szerint a neofunkcionalisták túl nagy hangsúlyt fektettek az integrációs folyamatra, miközben nem foglalkoztak a politikai kontextussal (Rosamond 2000: 76). A továbbbővülő nemzeti érdekek számbavételét az elméletalkotásnál konkrét európai politikai események motiválták: a francia külpolitikai különutasság, a francia Európa-politika, a francia érdekek következetes és kizárólagos érvényesítése De Gaulle elnöksége alatt, amelynek tetőpontja az EGK Tanács üléseinek bojkottja volt (üres székek politikája).

Hoffmann elemzésében az integráció szempontjából különbséget tett az elsősorban gazdasági természetű és a nemzeti szuverenitás szempontjából kevésbé érzékeny (*low politics*), valamint az olyan területek között, amelyek a tagállami elitek helyzetét lényegükben érintik (*high politics*) – ezek a védelmi ügyekkel, külpolitikával kapcsolatosak. A tagállami elitek szívesen együttműködnek az olyan területek rendezése kapcsán, amelyek természetükből adódóan egyébként sem rendezhetők kizárólag állami szinten, az integráció előrehaladtával azonban bizonytalanná válik az együttműködés kimenetele az érzékeny politikai területekre nézve, ami a tagállami elitcsoportokat is arra sarkallja, hogy az integrációt fékező, saját helyzetüket pedig biztosító lépéseket tegyenek.

Hoffmann-nál a politikai kategóriája visszakerül az elméleti eszköztárba, az európai integráció nem tisztán technokrata tervezés eredménye. Az integráció sikerességét is az garantálta a *low politics* területén, hogy a tagállamok közvetlen előnyre tettek szert szuverenitásuk komolyabb veszélyeztetése nélkül, a spill-over tehát korántsem automatikus, az integrációs folyamat a tagállamok kormányainak – pillanatnyi érdeküknek megfelelő – szuverén döntésein alapszik (Hoffmann 1995: 84).

A liberális kormányközi elmélet kiegészítette, illetve a fenti érvelésbe bevonta a tagállami kormányokon túl az egyes nemzeti politikai szereplőket. A liberális kormányközi elmélet kidolgozója, Andrew Moravcsik szerint a tagállamok kormányai azon befolyások alapján alakítják ki álláspontjukat a nemzetközi terepen, amiket a hazai nyomásgyakorló csoportok gyakorolnak rájuk, s az európai fórumokon ezeket az érdekeket képviselik. Moravcsik a nemzeti érdek kialakításának folyamatát keresleti, a kormányközi alkuk folyamatát kínálati oldalnak nevezi. A tagállamok kormányai saját belpolitikai helyzetüket javítják azáltal, hogy álláspontjuk tükrözi a hazai közvélemény és érdekcsoportok véleményét, emellett tovább erősíti pozíciójukat a közös intézmények révén szerzett többletinformáció és a szupranacionális érdekérvényesítés ténye (Moravcsik 1998: 20).

KONSTRUKTIVIZMUS

A fent bemutatott elméletek, a neofunkcionalizmus és a kormányközi elméletek a nemzetközi viszonyok tanulmányozásának pozitivista hagyományához, a neorealista, illetve a neoliberalis iskolákhoz kötődnek, amelyekben a módszertani pozitívizmuson kívül a játékelmélethez, a racionális választások elméletéhez kapcsolható episztemológiai alap is közös. A hetvenes, nyolcvanas évektől kezdve a posztkolonialista, feminista, konstruktivista és neomarxista, neogramsciánus irányzatok a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásában új megközelítési módokat ajánlottak, miközben alapos kritika alá vették a fősodor elméleteit. A közeli kapcsolat révén az európai integrációval foglalkozó elméletek között is megjelentek a konstruktivista, diszkurzív, majd a neogramsciánus irányzatok, ami annak is köszönhető, hogy az említett szemléletváltást a nemzetközi viszonyok tanulmányozásában elsősorban az európai társadalomkutatók képviselték. Másodsorban az integráció további elmélyülése, az Egységes Európai Okmány és a Maastrichti Szerződés világossá tette, hogy az európai integráció és a megszülető Európai Unió több, mint más regionális együttműködések.

Másrészről a nemzetközi rendszer instabilitása tette szükségessé az elméletek revízióját, amit a kilencvenes évekre csak fokozott a hidegháború vége és az infokommunikációs technológiák elterjedése. A szuverén államokon alapuló nemzetközi rendszer instabilitását azok a folyamatok idézték elő, amelyek kikezdték magát a nemzetállami szuverenitást. Az évezred végére egyre több állam veszítette el a képességét arra, hogy fenntartsa hatalmát határain belül, s ezekben a válságócokban egymással konkuráló hatalmi központok jelentek meg. A politikai hatalom nem a szuverén állam, hanem különböző etnikai, vallási, regionális identitások körül szerveződött meg, amely sok esetben az országhatárok megváltozásával is járt. A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásában tehát elkerülhetetlenné vált az államok haszonmaximalizáló racionális cselekvésén kívül az identitások vizsgálata is. Fontos változás továbbá, hogy az államok mellett egyre

nagyobb jelentőségre tettek szert nem állami szereplők, nemzetközi intézmények, nem kormányzati szervezetek, amelyek gyakran beavatkoznak az emberi jogok védelme vagy a gazdasági kötelezettségek kikényszerítése érdekében az egyes államok belügyeibe, ami tovább gyengíti az államhatárok és az azokon alapuló nemzetközi rend érvényességét (March és Olsen 1998: 945-947).

A realista iskolákkal ellentétben, amelyek feltételezik, hogy a nemzetközi szereplők számukra adott körülmények között igényeik kielégítése érdekében racionálisan cselekednek, a konstruktivista szerzők olvasatában a nemzetközi kapcsolatok konstruált környezetben jönnek létre, a szereplők cselekvését állandóan változó identitásuk, az interakciókban létrejövő jelentések és azok interpretációja befolyásolja. A konstruktivista megközelítés tehát nem közgazdasági, hanem szociológiai, pszichológiai alapról vizsgálja a nemzetközi viszonyokat, a nemzetközi intézményeket. Vizsgálatának egyik legfontosabb tárgya a nemzetközi szereplők identitása. A konstruktivista szerzők szerint az államok és a nemzetközi intézmények nem objektív tények alapján döntenek el, hogy mi a számukra üdvöztető, hanem kölcsönös interakciók révén folyamatosan változó identitásuk tükrében, majd ennek megfelelően alakítják ki stratégiájukat.

A konstruktivizmus a nemzetközi kapcsolatok kutatásában nem tagadta mindeztől a pozitivisták hagyományát. Míg a tudományelméleti írásokban lehetséges az addigi kutatási módszertan teljes kritikája és elvetése, az alkalmazott, empirikus kutatásban a konstruktivizmus inkább gazdagítja az addigi kutatási területeket, finomítja a kutatási eredményeket, segít megérteni, hogy a racionális cselekvőt az egyéni haszonszámításokon kívül milyen egyéb tényezők, normák, identitások befolyásolják. Az egyik programadó konstruktivista szerző, Alexander Wendt érvelése szerint ugyanis a kutatásnak a kérdés, és nem az elmélet felől kell kiindulnia. A konstruktivista kérdésfeltevés arra világíthat tehát rá, mi a kapcsolat aközött, hogy hogyan cselekszenek, és hogy milyenek a nemzetközi kapcsolatok szereplői (Wendt 1992: 424). A konstruktivizmus tehát nem pótolja a racionális cselekvőn alapuló modellt, hanem kiegészíti azt a struktúrára vonatkozó megállapításokkal.

A konstruktivizmus nem alkot olyan koherens, zárt elméletet, mint a neofunkcionalizmus vagy a liberális kormányközi elmélet, nincs receptje arra nézve, milyen folyamatok vezérlik az integrációt, azonban segít a folyamatok mélyebb megértésében. Thomas Risse három olyan területet nevez meg, ahol a konstruktivista megközelítés gyümölcsöző lehet az európai integráció vizsgálata szempontjából: a társadalmi cselekvés és a struktúra kapcsolatát, az uniós jogalkotás és -alkalmazás hatását a tagállamokra, valamint a kommunikatív gyakorlatok vizsgálatát (Risse 2004: 162-165).

A társadalmi cselekvés (*agency*) és a struktúra közötti viszony vizsgálata segít abban, hogy megértsük az integráció folyamatát, azt, ahogyan az uniós intézmények, normák befolyásolják a tagállamok, illetve azok kormányainak identitását. A „megfelelési logika”

(*logic of appropriateness*) azt diktálja az egyes tagállamoknak, hogy kövessék az uniós intézményekben kialakult normákat és szabályokat (Merch és Olsen 1998: 951-952). Ezek a normák azonban nem csak az uniós fórumokon kötelezik a tagállamokat, de befolyásolják a hazai politikai cselekvést is. Maga az Európai Unió és általa a Bizottság olyan erős normatív erővel bír, hogy képes megfeleltetni saját érdekeit és értékeit az egyetemes európai értékeknek. A „megfelelési logika” megmagyarázza azt is, miért olyan kényes ügy Brüsszel kritizálása a tagállami – így a magyarországi – politikai mezőben. Hasonlóak azok a kutatások, amelyek az európai jogszabályalkotás és törvénykezés hatását vizsgálják a tagállamok identitására és érdekeire nézve. A kommunikatív gyakorlatok kutatása révén egyrészt vizsgálható, hogyan alkotják meg a szereplők magát az EU-t diszkurzív folyamatokban, miként tartják fent és hozzák létre újra hatalmukat a szereplők a diszkurzív eszközök révén, másrészt megérthető az uniós intézményekben folyó deliberatív döntéshozatal.

A NEOGRAMSCIÁNUS ISKOLA

Míg közvetlenül a második világháború után az európai integrációval kapcsolatban normatív elméletalkotás folyt, a hatvanas évektől kezdve az egymással vitatkozó integrációs elméletekből kezdett eltűnni az értéktelített politika, ezzel párhuzamosan pedig előtérbe kerülnek az integráció kölcsönös gazdasági előnyei, az integrációs mechanizmus automatizmusa, míg erre válaszul fogalmazódnak meg azok a kritikák, amelyek a tagállamok nemzeti érdekét, az európai alkufolyamatok szerepét emelik ki. A konstruktivista megközelítés nem hozott létre koherens integrációs elméletet, inkább a nemzetközi aktorok identitásának elemzésével, a normák szerepének értékelésével, valamint a diszkurzív módszer alkalmazásával segítette az európai integráció mélyebb megértését. Az európai integráció azonban egyre kevésbé fogható meg a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásán keresztül, ami nem kizárólag annak következménye, hogy a különböző közösségi intézményeknek, közpolitikáknak és irányelveknek köszönhetően mind jobban összemósódnak az uniós és a tagállami szintek. A több szinten folyó európai politizálás persze korántsem vált az európai polgárok közös ügyévé, s az európai döntéshozatal transzparenciáját, az unió demokratizálását számon kérő mozgalmak jelzik, hogy az európai politika már többet jelent szakpolitikai döntéseknél és tagállami alkudozásoknál.

Míg a föderalista elméletek politikai programként fogalmazták meg az európai integrációt, a neofunkcionalizmus pragmatikus célokat tűzött ki, és a gazdasági együttműködésben látta a politikai integráció útját, addig a kormányközi elméletek a nemzeti érdek és a tagállami belpolitika jelentőségét emelték ki. A politikai (*das Politische*) és a gazdaság összetett kapcsolatának elemzését – többek között – a nemzetközi viszonyokra és az európai integrációra alkalmazva a neogramsciánus iskolák végezték el. A marxi alapokról kiinduló kritikai politikai gazdaságtan a gazdasági és társadalmi struktúrákat a

hatalmi viszonyok, a politikai érdekek felől vizsgálja, kerülve a marxizmus gazdasági és a strukturalizmus funkcionista redukcionizmusát (Pistor 2005: 123). A kapcsolat az alap és a felépítmény között többirányú, és megkülönböztetett szerepet kap a társadalmi cselekvés, valamint az érdektelített társadalmi normarendszer is.

Antonio Gramscit börtönnaplójának angol fordítása révén fedezte fel a nyugati marxista társadalomtudomány, legfontosabb elméleti kategóriái – a kulturális hegemonia, illetve az organikus értelmiség – segítségével magyarázhatóvá vált a kapitalizmus azon képessége, hogy gazdasági válságok ellenére is meg tudta szilárdítani társadalmi pozícióját. Gramsci érvelése szerint a társadalmi elnyomásnak vagy politikai irányításnak nem csupán gazdasági vagy nyílt hatalmi eszközei vannak – ugyanennyire fontosak azok az ideológiák, amelyek szerepe az, hogy biztosítsák az uralkodó osztály hatalmát, teszik ezt pedig azáltal, hogy egy társadalom közösen elfogadott és fenntartott normáivá, szabály- és értékelési rendszerévé, kulturális hegemoniájává lesznek. Az uralkodó osztály nem lenne képes hatalmának fenntartására, ha nem lépne szövetségre más társadalmi erővel; ezek a csoportok alkotják együtt a történelmi blokkot. A kulturális hegemonia fenntartásában, a normák átadásában és interiorizálásában a történelmi blokk organikus értelmisége lesz az uralkodó osztály segítségére (Bates 1975: 351-353, Cox 1993: 55-58).

A nemzetközi viszonyok tanulmányozásában a neogramsciánus megközelítés Robert Cox nevéhez fűződik. Cox a következők szerint különbözteti meg az általa problémamegoldónak nevezett és a kritikai elméleteket: az előző a vizsgált jelenségen túli tényezőket (a *ceteris paribus* elvének megfelelően) stabilnak, adottnak véli, amivel lehetővé válik általános érvényű szabályok megállapítása – ezzel szemben a kritikai elmélet nem veszi adottnak a fennálló intézményeket és hatalmi relációkat, módszerében nem lehatárolja és izoláltan elemzi a vizsgált jelenséget, hanem az átfogóbb társadalmi komplexum részeként kezeli, célja pedig a részt és az egészet is érintő folyamatok megértése (Cox 1981: 129).

A klasszikus felfogással ellentétben a hegemonia a neogramsciánus megközelítésben nem pusztán gazdasági vagy katonai erőn nyugszik, hanem szélesebb jelentést kap, az egyes államokon belül uralkodó társadalmi erők, a történelmi blokk ideológiáját fejezi ki, aminek fenntartása érdekében az uralkodó csoportok anyagi erőforrásokat mozgósítanak, társadalmi, politikai intézményeket hoznak létre. Az adott történelmi struktúrában kialakult hegemoniát a termelés társadalmi viszonyai – ami magában foglalja ezen viszonyok materiális, intézményi és diszkurzív formáit –, az állam és a civil társadalom összetett viszonyrendszere és a világtrend határozzák meg. Ez utóbbi olyan társadalmi erők együttesét jelenti, amely egy adott korszakban megszabja a béke és háború problematikáját (Cox 1981: 137-138, Bieler és Morton 2004: 87-88).

Azok a társadalmi csoportok, amelyek uralmát a kulturális hegemonia biztosítja, a termelésben, a társadalmi reprodukcióban betöltött szerepük szerint szerveződnek

osztályá. Az osztályok identitása így a többi társadalmi osztállyal való interakció és konfliktus során alakul ki, ami azonban nem vezet feltétlenül gazdasági redukcionizmushoz, hiszen Cox elemzésében helyet kapnak a nem osztály alapú identitások és társadalmi-politikai konfliktusok (béke-, ökológiai, feminista mozgalmak). A reprodukció társadalmi viszonyaiban létrejövő változások átalakítják az egyes társadalmi csoportok hatalmi helyzetét, ami változásokat indukál az állam tekintetében is. Ahelyett, hogy a neogramsciánus megközelítésben az állam stabil intézményi együttes lenne, történelmileg megkonstruált jelenségről van szó, ami elválaszthatatlan a történelmi blokktól és így magától a hegemoniától. Az állam vizsgálata ugyanakkor túlmutat az intézményrendszeren az állam és a civil társadalom kapcsolatának irányába. Miután a hegemonia biztosítja egy osztály uralmát egy bizonyos ország keretein belül, nemzetközi szinten is megjelenhet, mint globális hegemonia. A globális hegemonia összekapcsolhatja a különböző országok azonos érdekű csoportjait, expanzióját nemzetközi intézmények segíthetik. Míg a hegemonia egy ország szintjén a történelmi blokk kialakítását és a társadalmi kohézió megteremtését jelenti, nemzetközi szinten egy adott termelési, reprodukciós mód elterjesztéséhez kapcsolódik (Bieler és Morton 2004: 89-93).

A neogramsciánus iskolák kritikája szerint mind a neofunkcionalista, mind a kormányközi elméletek negligálják a társadalmi hatalmi viszonyok szerepét az európai integrációkban. A kormányközi elméletekhez valamelyest hasonlóan neogramsciánus szemszögből a neofunkcionalizmus nem veszi számba, hogy az érdekcsoportok és a tagállamok érdeke nem minden esetben esik egybe, és ugyanígy nem vizsgálják az érdekcsoportokon belüli és a csoportok közötti hatalmi viszonyokat. A kormányközi elmélet ugyanakkor nem veszi figyelembe az egyes tagállamokon belüli társadalmi erőket, a nemzeti érdeket veszi adottnak. A liberális kormányközi elmélet összekapcsolja a nemzeti érdekegyeztetési és az uniós kormányközi alkufolyamatot, azonban az érdekcsoportok súlya a nemzeti érdekartikulációs folyamatban eltérő lehet, másrésről az érdekcsoportok nem csupán nemzeti szinten lépnek fel. A neogramsciánus iskola szerint a társadalom több, mint racionális cselekvők aggregációja, a társadalom pedig nem vizsgálható anélkül – ahogy azt a liberális kormányközi elmélet teszi –, hogy figyelembe ne vennénk a történelmileg kialakult identitások és társadalmi viszonyok szerepét. A konstruktivista megközelítés hiányosságaként a neogramsciánus iskola az identitás és a gazdasági érdekek elválasztását nevezi meg (Apeldorn et al. 2003: 18-32).

A neogramsciánus szerzők figyelmének középpontjában a kapitalizmus struktúraváltása, a jóléti rendszerek összeomlása és a posztfordista fordulat áll, magát az európai integrációt is abból a szemszögből vizsgálják, hogyan szilárdult meg a neoliborális hegemonia Európában és az unióban belül. Stephen Gill értelmezésében az európai integráció folyamata tulajdonképpen a harmincas években az Egyesült Államokból kiinduló fordista

termelési módszerek európai intézményesítése. A II. világháború után ugyanis a Pax Americana keretében kialakult egy nemzetközi történelmi blokk, aminek részesévé vált a mérsékelt szervezett munkásság, a nagytőke, és a civil társadalom olyan szegmensei, mint a média, a centrista politikai pártok és az egyházak. Ezt a rendszert egyrészt a jólét, a tömegfogyasztás, a szabadságjogok, az ideológiamentesség és a szovjet táborral szembeni önmeghatározás legitímálta (Gill 2003: 61). Ebből a szemszögből a Schumann-terv, az Európai Szén- és Acélközösség, a római szerződés, majd a nemzeti érdek érvényesítését a többségi szavazással szemben is lehetővé tevő luxemburgi kompromisszum is ennek a történelmi bloknak a fenntartását szolgálta. Gill olvasatában az ESZAK által sikerült megszerezni a francia hozzájárulást Nyugat-Németország amerikai elképzelések szerinti újjáépítésére, valamint a főhatóság révén lehetett kényszeríteni a német ipari elitet a fordista termelési és fogyasztási minták elfogadására. Ennek a folyamatnak az előkészítője és levelezője a transzatlanti organikus értelmiség volt, legjelentősebb képviselőjük a funkcionalista Jean Monnet (Gill 2003: 62).

A kilencvenes évekre ezt a nemzetközi történelmi blokkot egy USA által dominált és vezetett transznacionális történelmi blokk váltotta fel, amit a szervezett munkaerő marginalizálása, a szociális egyenlőtlenségek növekedése és az intenzív személyi és természeti kizsákmányolás, valamint a társadalmi élet minden szegmensének áruvá tétele jellemez, beleértve a szabadidőt és a politikai és kulturális önkifejezést is. A közös piac kiépítéséről szóló Európai Egységes Okmány, valamint a valutaunióról rendelkező maast-richti szerződés már ehhez a fázishoz tartoznak. Ennek az új hegemoniának a társadalmi támogatottságát a biztos pozícióval rendelkező dolgozók, szakemberek csoportja adja, akik tőketulajdonuk és magánnyugdíj-pénztári tagságuk révén kötődnek a fenti rendszerhez (Gill 2003: 63).

Miközben a neogramsciánusok kerülni kívánják a gazdasági redukcionizmust, másrészt a hatalmi viszonyok és érdekkötődések pontos feltérképezése érdekében kívánják megérteni a történetileg kialakult struktúrák természetét, a társadalmi csoportok és a reprodukciós sémák szerepét, olybá tűnik, hogy olykor maguk is a redukcionizmus csapdájába esnek, amikor minden társadalmi folyamatot nyers hatalmi érdekek eredőjeként értelmezik. Gill a kelet-európai rendszerváltozások kapcsán a kapitalista rendszer visszaállításának primátusáról beszél. Nem célja a kelet-európai térség differenciált vizsgálata, az átmenetet a Gramsci által használt „passzív forradalom” kategóriájával írja le, az ugyanis külső erők befolyása alatt, számottevő tömeges részvétel nélkül folyt le. A kapitalista restitúciót a

liberális alkotmányos berendezkedés és az olyan külső intézmények segítették és kényszerítették ki, mint az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, a PHARE-program vagy a koppenhágai kritériumok (Gill 2003: 57). Jól látszik, hogy a neogramsciánus elemzés nem veszi figyelembe az olyan tényezőket, amelyek kevésbé kötődnek pénzügyi érdekekhez, s a szereplők identitásának lényegét, szimbolikus és posztmateriális igényeit fejezik ki – ezt a hiányosságot talán éppen a konstruktivista iskola elemzési módszere pótolhatná.

A neogramsciánus elemzés előnye azonban az, hogy olyan szempontokkal gazdagítja az európai integrációról szóló tudást, amelyek lehetővé teszik az intézményrendszeren túli folyamatok megértését. Az unió legitimációs válsága könnyebben megérthető a neogramsciánus kategóriák használata segítségével, és az európai szintű társadalmi mozgalmak is felfoghatók egy ellenblokk kiépülésének kezdeményeként. Olyan társadalmi csoportok, amelyeket jelenleg is erős érdekellentétek választanak el – mint a munkanélküliek és a munkával rendelkezők, a bevándorlók és a „bennszülöttek”, valamint Nyugat- és Kelet-Európa munkásai –, találhatnak egymásra; ennek adja elméleti megalapozását a társadalmi mozgalmak eszköztárában a prekariátus, a veszélyeztetett munkavállalók fogalma. Mindaddig azonban képes egy nem hegemon blokk is hatalmat gyakorolni más társadalmi csoportok felett – ezt a jelenséget nevezi Gill leírásában szupremáciának (2003: 64). A liszaboni szerződés azzal az igénnyel lép fel, hogy az intézményi reformok révén az Európai Unió működése hatékonyabbá, eredményesebbé tudjon válni. Az uniós döntéshozatal demokratikusabb és átláthatóbb lesz a tagállami kormányok és parlamentek számára, az európai polgárok ugyanakkor az európai kezdeményezési jognak köszönhetően olyan eszközzel gazdagodhatnak, amelynek segítségével lehetőségessé válik az addigi megosztottságon túl a reális gazdasági-hatalmi alá- és fölrendeltségnek megfelelő, nemzeteken és tagállamokon átívelő koalíciók létrehozása. Az Európai Unió és az európai integráció tanulmányozásában tehát, úgy tűnik, elkerülhetlenné válik a valódi politikai elemzés. Az a politika, ami nem korlátozódik intézményi szereplőkre és technokrata csoportokra. Ennek feltétele azonban valódi európai belpolitika a klasszikus földrajzi ellentéteket meghaladó politikai törésvonalakkal és identitásokkal. Az akadémiai szférában ennek szükségességét a neogramsciánus szerzők, míg a civil politikai mezőben az európai társadalmi mozgalmak ismerték fel

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apeldoorn, Bastiaan van – Overbeek, Hank – Ryner, Magnus (2003): Theories of European Integration: A Critique. In: *A ruined fortress? Neoliberal hegemony and transformation in Europe*. Szerk.: Cafruny, Alan W. – Ryner, Magnus. Rowman & Littlefield Publishers.
- Bates, Thomas R. (1975): Gramsci and the Theory of Hegemony. In: *Journal of the History of Ideas*, 36 (2): 351–366.
- Bieler, Andreas – Morton, David (2004): A critical theory route to hegemony, world order and historical change: neo-Gramscian perspectives in International Relations. In: *Capital & Class*, 82.: 85–114.
- Bóka Éva (2008): *Az európai integráció: elméletek történelmi perspektívában*. Corvina.
- Burgess, Michael (2004): Federalism. In: *European integration theory*. Szerk.: Wiener, Antje – Diez, Thomas. Oxford University Press.
- Cox, Robert W. (1993): Gramsci, hegemony and international relations: an essay in method. In: *Gramsci, historical materialism and international relations*. Szerk.: Gill, Stephen. Cambridge University Press.
- Cox, Robert W. (1981): Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. In: *Millennium: Journal of International Studies*, 10 (2): 126–55.
- Gill, Stephen (2003): A Neo-Gramscian Approach to European Integration. In: *A ruined fortress? Neoliberal hegemony and transformation in Europe*. Szerk.: Cafruny, Alan W. – Ryner, Magnus. Rowman & Littlefield Publishers.
- Haas, Ernst B. (1968): *Beyond the nation-state: functionalism and international organization*. Stanford University Press.
- Hoffmann, Stanley (1995): *The European Sisyphus: essays on Europe, 1964–1994*. Westview Press.
- March, James G. – Olsen, Johan P. (1998): *The Institutional Dynamics of International Political Orders*, No 5, ARENA Working Papers. ARENA. Interneten: http://www.arena.uio.no/publications/wp98_5.htm#Author/title%20notes%20#2 (Letöltve: 2010.02.20.).
- Moravcsik, Andrew (1998): *The choice for Europe: social purpose and state power from Messina to Maastricht*. Cornell University Press.
- Pistor, Marcus (2005): Agency, structure and European integration: critical political economy and the new regionalism in Europe. In: *The political economy of European integration : theory and analysis*. Szerk.: Jones, Erik – Verdun, Amy. Routledge.
- Risse, Thomas (2004): Social Constructivism and European Integration. In: *European integration theory*. Szerk.: Wiener, Antje – Diez, Thomas. Oxford University Press.

- Rosamond, Ben (2000): *Theories of European integration*. Palgrave Macmillan.
- Sanders, David (2002): Behaviouralism. In: *Theory and methods in political science*. Szerk.: Marsh, David – Stoker, Gerry. Palgrave Macmillan.
- Wendt, Alexander (1992): Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. In: *International Organization*, 46 (1): 391–425.